

परम्परागत ज्ञान, कृषिजैविक विविधता र विश्वव्यापीकरण: खाद्य तथा जीविकोपार्जन सुरक्षाको सन्दर्भमा

जगन्नाथ अधिकारी

स्थानीय समुदायहरूमा निहित ज्ञान, अन्वेषण तथा क्रियाकलाप नै परम्परागत मौलिक (रैथाने) ज्ञान हो। परम्परागत ज्ञान पुर्खोदेखि अनुभव र अनौपचारिक अनुसन्धानबाट विकास हुँदै, लिखितभन्दा मौखिक रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सार्दै र स्थानीय वातावरण/पर्यावरण तथा संस्कृतिमा अनुकूलता प्राप्त गर्दै आएको हुन्छ। परम्परागत ज्ञान/सीपको स्वामित्वको वितरण निजी व्यक्ति तथा संस्थाको स्वामित्वमा रहने अहिलेको प्रचलित वैज्ञानिक ज्ञान तथा प्रविधिभन्दा भिन्न हुन्छ। परम्परागत ज्ञानको स्वामित्व सामूहिक रूपमा हुन्छ, र यसको फाइदा सबैले लिन सक्दछन्।

परम्परागत ज्ञान, सीप र प्रविधि संस्कृतिको एउटा अभिन्न भागको रूपमा विकास हुन्छ। हुन त आधुनिक प्रविधि पनि संस्कृतिको उपज नै मानिन्छ। तर परम्परागत ज्ञान, सीप मुख्यतः मानिस वा मानव समाजको कुनै पनि ठाउँको वातावरणमा अनुकूलता (adaptation) प्राप्त गर्नको लागि विकास गरिएको हुन्छ। यसकारण पनि भौतिक वातावरण र संस्कृति एक-आपसमा अन्तरसम्बन्धित हुन्छन्। संस्कृतिले मानव समाजलाई स्थानीय वातावरणअनुसार चल्न र व्यवहार गर्न दिशा निर्देशन गर्दछ। वातावरणमा आएको परिवर्तनले संस्कृतिमा छाप पारेको हुन्छ। यस्तै प्रकारले संस्कृतिमा परिवर्तन ल्याउँदा र यसलाई वातावरण नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले परिचालन गर्दा वातावरणमा प्रतिकूल असर पर्छ। अहिलेको जस्तो प्रविधिको उच्चतम विकासले वातावरणलाई नियन्त्रण गर्ने क्षमता राख्छ। तर परम्परागत ज्ञान, सीपले मानिसलाई वातावरणमा अनुकूलता प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। परम्परागत ज्ञान/सीप/प्रविधिमा वातावरणलाई नियन्त्रण गर्ने र आघात पुऱ्याउने क्षमता हुँदैन अर्थात् वातावरण-मैत्री हुन्छ।

परम्परागत ज्ञान (traditional knowledge) र मौलिक (रैथाने) ज्ञान (indigenous knowledge) मा केही भिन्नता छ। पहिलोले पुरानोलाई बढी सङ्केत गर्दछ भने दोस्रोले मौलिकतामा बढी जोड दिन्छ। कुनै समुदायको आफ्नो मौलिक (original) ज्ञान नहुन पनि सक्दछ। त्यस्तै सबै मौलिक ज्ञान पुरानो हुनुपर्छ भन्ने पनि छैन।

परम्परागत पद्धतिमा पनि एक-आपसमा ज्ञान, सीप र प्रविधि साटफेर गर्ने चलन हुन्छ। त्यसैले ज्ञान, सीप पुरानो हुँदाैमा मौलिक हनुपर्छ भन्ने छैन। उदाहरणको लागि नेपालकै गाउँघरको सन्दर्भमा गाउँका वीउविजनमा समस्याहरू देखिन थालेपछि बाहिरबाट वीउहरू ल्याउने चलन थियो। यो चलन केही समय अगाडिसम्म पनि थियो र दुर्गम स्थानहरूमा यो चलन अद्यापि कायम छ। तर यस्तो ज्ञान, सीपको साटफेरमा कुनै निजी स्वामित्व हुँदैनथ्यो र सबै व्यक्ति समूहको पहुँच हुन्थ्यो। कुनै समुदायको ज्ञान प्रविधि (indigenous knowledge/technology) कहिलेकाहीं पुरानो नहुन पनि सक्दछ। यो हुनुको मुख्य कारण मौलिक/परम्परागत ज्ञान/सीपमा पनि अन्वेषण भई रहन्छ र यो सधैं यथास्थितिमा मात्रै रहँदैन। स्थानीय कृषकहरूबाट बारम्बार अनौपचारिक रूपमा र कहिलेकाहीं नजानिकनै पनि अनुसन्धान भैरहेको हुन्छ। उनीहरूले अवलोकन गरेर सीप/प्रविधिलाई क्रमशः सुधार गर्दै जान्छन्। यस प्रकृत्यामा कहिलेकाहीं मौलिक (original) ज्ञान/सीपको विकास हुनपुग्छ। त्यसैले मौलिक ज्ञान/सीप पुरानो नहुन पनि सक्छ।

परम्परागत ज्ञानको महत्व अहिले आएर बढी देखिएको छ। दैनिक जीवन गुजारा चलाउनका लागि मात्र नभएर आधुनिक उद्योग, औषधी-उपचार तथा कृषिमा यसले ठूलो योगदान दिन सक्छ, र दिइरहेको छ। धेरै वनस्पतिजन्य औषधीहरू, सौन्दर्य प्रवर्द्धक साधनहरू मुख्यतः परम्परागत ज्ञानको सहायताले विकास गरिएका हुन्। कृषि क्षेत्रमा प्रयोग हुने जैविक स्रोत र हाल प्रयोगमा ल्याइने वातावरणीय सुरक्षाको दृष्टिले उपयुक्त मल, वीउ, कीटनाशक औषधी आदि पनि परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट विकास गरिएका हुन्।

परम्परागत ज्ञानले दिगो विकासमा समेत सहयोग पुऱ्याउन सक्छ। संसारमा आदिवासी तथा रैथाने समुदायहरू भएको ठाउँ नै जैविक आनुवंशिक स्रोत (genetic resource) मा धनी मानिन्छ। यिनै रैथाने समुदायले जैविक विविधतालाई संरक्षण गरी आफ्नो जीविकोपार्जन सुरक्षित बनाएका छन्। उनीहरूको प्रबन्ध प्रणाली सयौं वर्षदेखि चल्दै आएको छ। यसबाट विविध परम्परागत ज्ञान र प्रविधिको संरक्षण भैरहेको हुन्छ। जस्तो भारतको जगन्नाथपुरी मन्दिरमा सधैं नयाँ चामलले पूजा गर्नुपर्ने चलन छ। यो चलनले गर्दा वर्षभरि लगातार उत्पादन भैरहने धानका जातहरूको संरक्षण भैरहन्छ। पूजाहरूमा प्रयोग भैरहने पदार्थहरूको संरक्षण गर्न मौलिक परम्परागत ज्ञानको भण्डार भएका स्थानीय समुदायबाट धेरै सम्भव हुन्छ। उनीहरूको संस्कृतिअनुसार यी समुदायहरू आफूलाई पारिस्थितिकीय प्रणालीको एउटा अङ्गको रूपमा ठान्छन्। यसले गर्दा उनीहरूको संस्कृति प्रकृतिलाई नियन्त्रण गर्नेतर्फ विकास हुँदैन र जैविक विविधता कायमै रहिरहन्छ।

नेपालको कृषि जैविक विविधता र यससँग गाँसिएको परम्परागत ज्ञान
नेपालमा कृषि जैविक विविधता कति छ र कस्तो छ भन्नेबारे कुनै ठोस रेकर्ड राखिएको छैन। नेपालमा ४८५ जाति तथा प्रजातिको सूची तयार पारिएको छ

जसमध्ये २३९ जाति तथा उपजाति (सुनगाभावाहेक) अलङ्कारी वनस्पतिको नश्ल सुधारको रूपमा; १०३ प्रजाति प्रकाष्ठ रूखको रूपमा; ६० प्रजाति खानयोग्य वनस्पति (फलफूल, तरकारी, अन्न, दाल)को रूपमा; ५४ प्रजाति खानयोग्य वनस्पतिको जङ्गली आफन्तको रूपमा; ३७ प्रजाति औषधीमूलक; १७ प्रजाति मसला; ९ प्रजाति रेसा; १० प्रजाति सुगन्धित तेल; ६ प्रजाति तेल; १ प्रजाति आम्दानी आउने बाली तथा १ प्रजाति रङ्गको लागि प्रयोग हुन्छ। यीमध्ये वनस्पतिका वीउहरूको सङ्कलन, गुणहरूको पहिचान तथा नश्ल सुधारमा उपयोग गर्न बाँकी नै छ (चौधरी २०५६: ३८)।

नेपालमा हाल करिब २०० वटा वानस्पतिक प्रजाति खानेकुरा उत्पादनको लागि उपयोग गरिएका छन्। तर विकसित देशहरूमा खानेकुराको उत्पादन मुख्यतः १० वटा प्रजातिबाट मात्र भएको देखिन्छ। नेपालमा भएका खानेकुरा उत्पादन गरिने वनस्पतिका प्रजातिका उपप्रजाति सङ्ख्या बढी नै छ। यहाँ धानका ३,००० भन्दा बढी उपप्रजाति (varieties) भेटिएका छन्। एउटै उपप्रजातिको पनि ठाउँअनुसार नाम फरक भएकोले माथि उल्लिखित सङ्ख्यामा दोहोरिएका जातहरू पनि पर्न सक्छन्। नेपालमा सबै खाद्यान्न, तरकारी तथा फलफूलका स्थानीय उपप्रजातिको सङ्ख्या जम्माजम्मी करिब ११,००० रहेको देखिन्छ।^१

हामीकहाँ आधुनिक खेती प्रणाली विकास भएको ठाउँमा जैविक विविधता क्रमशः कम हुँदै गएको पाइन्छ भने परम्परागत खेती गर्ने ठाउँमा जैविक विविधता धेरै देखिन्छ। सन् १९७९ मा गरिएको सर्वेक्षणमा एउटा सानो गाउँमा किसानहरूले गहुँका ५० उपप्रजाति उमाने गरेको पाइएको थियो। त्यसैगरी त्यो सानो गाउँमा धान, अन्य अन्न र दाल गरी ७५ किसिमका बालीहरू लगाइएका थिए। तरकारी र फलफूलको समेत गणना गर्दा त्यहाँ विभिन्न १५० प्रकारका वनस्पतिका प्रजातिहरू प्रत्येक वर्ष उमारिएका थिए। यसरी जैविक विविधता संरक्षणमा परम्परागत कृषि प्रणालीले प्रमुख भूमिका खेलेको छ (चौधरी र बेल्वासे २०५६: १४८-४९)।

कृषकहरूले अनौपचारिक अन्वेषण र परीक्षण (experiment) गर्ने भएकोले उनीहरूको क्रियाकलापले जैविक विविधता बढ्दै गएको छ भन्ने सिद्धान्त पनि स्थापित छ। तर यो तथ्य केवल निर्वाहमुखी खेती (subsistence farming system) मा मात्र उपयुक्त थियो। उन्नत जातका उपप्रजाति लगाएर मुनाफा कमाउने अहिलेको आधुनिक खेती प्रणालीबाट जैविक विविधता क्रमशः नष्ट हुँदै गएको छ। मानिसको सांस्कृतिक मूल्य मान्यता र आवश्यकतामा पनि कमी आएकोले जैविक विविधता घट्दै जाँदैछ।

परम्परागत ज्ञानका कारण प्रायः असम्भव लाग्ने कृषिका प्रयासहरू नेपालमा भएका छन्। जस्तै: संसारको सबैभन्दा बढी उचाइमा धान खेती यहीं हुन्छ, जसबाट

^१ नेपाल कृषि अनुसन्धान केन्द्रका हरि के.सी. साँगाको व्यक्तिगत छलफल र स्थानीय ज्ञान र जैविक विविधतासम्बन्धी ४ जेठ २०६० मा इलाममा सम्पन्न गोष्ठीको छलफलमा आधारित।

जीविकोपार्जनमा टेवा मिलिरहेको छ। जुम्ला क्षेत्रका किसानहरूले चिसो खप्तसक्ने धान उमार्न परम्परागत प्रविधि अपनाएका छन्। यी स्थानमा अधिल्लो वर्षको धानको बीउलाई बोराभित्र राखेर चार दिनसम्म पानीमा राखिन्छ। त्यसपछि बीउलाई कम्मलमाथि फैलाई घाममा चार-पाँच घण्टासम्म सुकाएर घरभित्र न्यानो भूमिमा उमार्न प्रत्येक विहान बीउमाथि पानी छर्किइन्छ। दुई तीन हप्तापछि उम्रेका बीउ खेतमा रोपिन्छ। जुम्लामा मौरीपालन गर्ने तरिका पनि परम्परागत ज्ञान र सीपको अर्को नमुना मानिन्छ।

कतिपय अध्ययनले नेपालका परम्परागत ज्ञान र सीप आधुनिक वैज्ञानिक ज्ञान र सीपसँग मिल्दो भएको देखाएका छन्। सुवेदी (१९९२) को अध्ययनअनुसार हरियो मल र छापोको लागि प्रयोग हुने परम्परागत ओतहरू (असुरो, पाती, चिलाउने, खिरो, सजिवन, टुनी, सिप्लीकान, बकाइनो, आखीटारी)ले वैज्ञानिक तरिकाद्वारा दिइने मलखाद र विषादीको काम गर्छन्। तर यस्ता वनस्पति र तिनीहरूसँग जोडिएका परम्परागत ज्ञान लोप हुने स्थितिमा पुगेका छन्। नयाँ पुस्ता यस्ता वनस्पति र ज्ञानबारे अनभिज्ञ नै छन्। यस्तै पहाडी कृषिमा चलेका अन्य परम्परागत तरिकाहरूमा काठको हलोद्वारा जोत्दा पानीको संरक्षण गर्न सकिने, मिश्रित तथा एकीकृत बालीद्वारा जीविकोपार्जनका सम्पूर्ण पक्षहरू सबल हुने तथा खेतीप्रणाली दिगो हुने, आदि छन्। मिश्रित तथा एकीकृत बाली प्रणालीमा कृषि, वन, चरन, पशुपालन एक अर्काको परिपूरकको रूपमा हुन्छन्। यसबाट माटोको उर्वराशक्ति कायमै रहने, उत्पादन दिगो हुने तथा बाहिरी रासायनिक पदार्थको कम आवश्यकता पर्ने हुन्छ। यस्तो खेतीप्रणालीमा घरको श्रमशक्ति वर्षभरि नै सदुपयोग भइरहने, खाद्यान्न उत्पादन वर्षभरि भइरहने, परिवारले विविध खाद्यपदार्थ पाउने हुनाले पोषणको स्थिति राम्रो हुने, बाली-विरुवामा रोग तथा कीराहरूको आक्रमण कम हुने, बालीनालीले प्रतिकूल अवस्था (जस्तै खडेरी, कीराको आक्रमण) सहन सक्ने र जोखिम कम हुने, बजारको असफलताको असर न्यून पर्ने, आदि फाइदाहरू देखिएका छन्। यी फाइदाहरूलाई खाद्य-सुरक्षा वा जीविकोपार्जन सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट हेर्दा यो खेती-प्रणाली आधुनिक एक बाली प्रणाली (monoculture) भन्दा उपयोगी देखिएको छ।

परम्परागत ज्ञान र सीपको क्षेत्र परम्परागत वन व्यवस्थापन प्रणालीमा पनि देखिन्छ। नेपालको वन व्यवस्थापनमा परम्परागत ज्ञानको भूमिकाको बारेमा विस्तृत अध्ययन भएको छ। कतिपय समुदायमा वन व्यवस्थापन संस्कृतिको एउटा अभिन्न अङ्गको रूपमा लिइएको छ। शोर्पाहरूको से-नेवा, गुरुङहरूको रीति-स्थिति, थकालीहरूको सुब्बा, मनाङहरूको चुमनाम तथा विभिन्न ठाउँमा भएका सामुदायिक वनका विभिन्न स्वरूपले स्रोत व्यवस्थापन र कृषिमा सहयोग पुऱ्याएका थिए, छन्। यस्तै प्रकारको सामूहिक व्यवस्थापन प्रयास सिँचाइ र चरनको क्षेत्रमा पनि देखिन्छ।

खाद्य सुरक्षा र जीविकोपार्जन सुरक्षामा परम्परागत ज्ञान र सीपको भूमिका परम्परागत ज्ञान, सीप/प्रविधि र जैविक विविधता एक-अर्कासँग गाँसिएका छन् । परम्परागत प्रविधि, जुन संस्कृतिको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको हुन्छ, ले जैविक विविधता संरक्षण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यी दुवै कारणले गर्दा खाद्य सुरक्षा र जीविकोपार्जन सुरक्षामा सहयोग पुग्छ । परम्परागत ज्ञान र सीपले कसरी खाद्य सुरक्षा/ जीविकोपार्जन सुरक्षामा सहयोग गर्दछ भन्ने जान्नको लागि यी अवधारणाले के जनाउँछ भन्नेबारे प्रष्ट हुनु जरुरी छ ।

खाद्य सुरक्षा भन्नाले कुनै पनि परिवारले आफ्ना सबै सदस्यहरूका लागि निरन्तर रूपमा संस्कृति अनुरूपका र स्वस्थ हुन आवश्यक पर्ने खाद्यान्न उपलब्ध गराउनु बुझिन्छ । खाद्य सुरक्षा तबमात्र पुरा हुन्छ जब खाद्यान्नमाथि परिवारको प्रत्येक सदस्यको पहुँच हुन्छ । यो पहुँच उत्पादन मात्र नभएर अन्य तरिका (जस्तै किनेर, साटफेर, सरकारी र सामाजिक सहयोग)बाट पनि उपलब्ध हुन सक्छ ।

जीविकोपार्जन सुरक्षा भनेको जीवन धान्ने माध्यमको सुरक्षा हो । जीवन धान्ने माध्यममा मानिसका विभिन्न क्षमता (capacities), सम्पत्ति (assets) र कार्यक्रम पर्दछन् जसले जीवन धान्न मद्दत पुऱ्याउँछन् । जीविकोपार्जन सुरक्षा भौतिक र आर्थिक पक्ष मात्र नभई सामाजिक र राजनीतिक पक्ष पनि हो । जीविकोपार्जन तब दिगो हुन्छ, जब जोखिम तथा खराब अवस्थाहरूलाई सहन सक्ने र त्यस्ता अवस्थाबाट पुनर्स्थापना गर्नसक्ने हुन्छ । आफ्ना विभिन्न सम्पत्तिहरू जस्तै: भौतिक (बाटो, घाटो, घर, आदि) प्राकृतिक (वन, जङ्गल, माटो, खानी, आदि), आर्थिक (जग्गा-जमिन, पैसा, आदि), सामाजिक (समुदाय, सामुदायिक भावना, आदि), राजनीतिक र मानवीय (शिक्षा, स्वास्थ्य, आदि) बचाउन सक्ने हुनुपर्छ ।

मौलिक ज्ञान र सीपले निम्न तरिकाबाट खाद्य तथा जीविकोपार्जन सुरक्षा पुऱ्याउँछ: **स्थानीय स्रोतको उचित व्यवस्थापन र प्रभावकारी उपयोग** मौलिक ज्ञान स्थानविशेषको उपज भएकोले यसले स्थानीय स्रोतको दिगो विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ र समुदायको भौतिक सम्पत्ति जोगाइराख्छ । स्थानीय ज्ञान र सीपको आधारमा सञ्चालित कृषि कार्यक्रम वातावरण सुहाउँदो, संस्कृतिअनुरूपको र दिगो हुन्छ । **आत्मनिर्भर हुने** आत्मनिर्भर हुँदा खेतीका सम्पूर्ण फाइदाहरू स्थानीय स्तरमै रहन्छन् । प्रविधि र अन्य आवश्यक चिजहरू बहिरबाट ल्याउनु पर्ने आधुनिक खेतीमा परनिर्भरता बढी हुन्छ र खेतीको धेरै फाइदा बाहिर जान्छ । स्थानीय प्रविधि, सीप, ज्ञानमा सबैको पहुँच भएजस्तो आधुनिक प्रविधिमा सबैको पहुँच हुँदैन; विशेषगरी गरिब परिवारहरू पहुँचबाहिर हुन्छन् । यसकारण हरित क्रान्ति प्रविधि (green revolution technology) ले गरिबलाई फाइदा पुग्दैन भन्ने तर्क धेरै अगाडिदेखि नै गरिँदै आएको हो । त्यस्तो प्रविधिले जग्गा-जमिन धेरै भएको, सिँचाइ सुविधा भएको तथा रासायनिक मल, कीटनाशक औषधी, यान्त्रिक सुविधा, आदि जस्ता नयाँ आवश्यक

वस्तुहरू किन्न सक्ने किसानलाई मात्र फाइदा हुन्छ भनिएको छ । हरित क्रान्तिले धनी गरिवबीचको खाडल ठूलो बनाउने कुरा पहिले नै भविष्यवाणी गरिएको थियो र अहिले आएर त्यसको पुष्टि भएको छ । धनी र गरिवबीचको दूरी बढाउने कारणले गर्दा हरित क्रान्तिले रक्त-क्रान्तिको जन्म दिन्छ भन्ने तर्क पनि राजनीतिक अर्थशास्त्रीहरूले गर्दै आएका छन् । वन्दना शिवाको भनाइमा भारतको पञ्जाब-जहाँ हरित क्रान्ति सफलतासाथ लागू गरिएको भनिन्छ-को जातीय/राजनीतिक समस्याको जड त्यहाँ भएको हरित क्रान्ति र त्यसले वातावरणमा पुऱ्याएको विनाश नै हो । शिवाको पुस्तक *भायोलेन्स अफ ग्रीन रिभोलुशन* (शिवा सन् १९९१) को मुख्य तर्क पनि यही हो । **प्रतिकूल अवस्था सहन सक्ने** आधुनिक कृषिलाई बजार तथा अन्य बाह्य तत्वहरूले धेरै असर पुऱ्याउँछन् । बजारकेन्द्रित खेतीले किसानको जीविकोपार्जनलाई नराम्रोसँग प्रभावित गर्न सक्दछ । बजारको असफलताले साना कृषकहरू पुनर्जीवित हुन नसक्ने गरी सङ्कटग्रस्त बनेका प्रशस्त उदाहरण छन् । परम्परागत खेती प्रणालीमा जीविकोपार्जन सुरक्षामै सङ्कट निकै कम अवस्थामा मात्र आउँछ । परम्परागत खेती प्रणालीले विविधता कायम गर्ने, जैविक विविधता नष्ट नगर्ने र वातावरण नबिगार्ने भएकोले रोगव्याधी तथा प्राकृतिक प्रकोप (भू-क्षय, पहिरो, आदि)को असर कम पर्छ । यस्तो प्रविधिमा जोखिम कम हुन्छ । अर्कोतर्फ यस्तो प्रविधिको प्रचलन भएको र जैविक विविधता कायम भएको ठाउँमा खाद्यवस्तु पनि सीमित हुँदैनन् । त्यहाँ लगाइएका बालीबाहेक अन्य खाद्यवस्तु पनि उपलब्ध हुन्छन् । जस्तै खोला/पोखरीमा माछा, वन-जङ्गलमा कन्दमूललगायतका विभिन्न खाद्य-पदार्थहरू, सार्वजनिक जमिनमा भएका अन्य सुविधाहरू । तर आधुनिक खेती प्रणालीले यस्ता सम्भावनाहरूलाई कम गर्दै गएको छ, मुख्यतः वातावरणमा ह्रास ल्याएर । आधुनिक प्रविधिको प्रयोग भएको ठाउँको खोला/पोखरीबाट माछा उत्पादनमा निकै कमी आएको छ । यसबाट गरिव तथा भूमिहीन कृषक/श्रमिकको खाद्य-सुरक्षामा सङ्कट आइपरेको छ ।

स्थानीय संस्थाहरूको विकासमा सहयोग परम्परागत ज्ञान, सीप र प्रविधि संस्कृतिकै अभिन्न अङ्ग भएकोले त्यसभित्रको 'सामुदायिक भावना'ले संस्थागत विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ । फलस्वरूप आपसी सहयोगको भावना भइरहन्छ । यस्तो भावनालाई संस्कृतिले जोगाइराख्न सहयोग पुऱ्याउँछ । धेरैजसो स्थानीय/रैथाने समुदायमा विभिन्न सहयोगी भावना र कामहरू हुने कारण पनि यही हो । यस्ता समुदायमा विभिन्न संस्थाहरू हुन्छन्, जसले सामाजिक नियन्त्रणको काम गर्दछन् । उदाहरणका लागि गुरुङ समाजमा हुने नोगर (श्रमिकको साभ्का सङ्गठन), गोलाप्रथा (असहाय परिवारको लागि दाउरा जम्मा गरिदिने तथा अन्य गाह्रो काम गरिदिने), थकाली समाजको ढुकुटी (ऋण सापट दिने व्यवस्था), आदिलाई लिन सकिन्छ । तर आधुनिक प्रविधि स्थानीय संस्कृतिअनुरूप नहुने, बजारमा धेरै भर पर्नुपर्ने तथा व्यक्तिगत नाफा/नोक्सानमा केन्द्रित हुने भएकोले सामूहिक भावना क्रमशः क्षीण हुँदै जान्छ ।

वातावरणको संरक्षण र जनस्वास्थ्यमा दिगो प्रभाव परम्परागत ज्ञान/सीप र प्रविधि स्थानीय वातावरणमा अनुकूलता प्राप्त गर्दै विकास भएको हुन्छ। यसकारण यो साधारणतया वातावरण-मैत्री हुन्छ। वातावरण स्वच्छ रहने र उत्पादित खानेकुरा स्वस्थ र ताजा हुने भएकोले यसले स्वास्थ्यमा दिगो र सकारात्मक प्रभाव पार्दछ। जैविक विविधता संरक्षण हुँदा जनसमुदायलाई आवश्यक पर्ने साधारण औषधीमा पनि सबैको पहुँच हुन्छ।

जीविकोपार्जनका सम्पूर्ण पक्षहरूको सबलीकरण परम्परागत ज्ञान, सीप, प्रविधिले मानिस र समाजको जीविकोपार्जनमा आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण पक्षहरू (भौतिक, प्राकृतिक, सामाजिक, मानवीय तथा आर्थिक)को विकास र संरक्षण गर्न सहयोग गर्दछ भने आधुनिक प्रविधिले केवल एक पक्ष (आर्थिक)लाई बढी जोड दिन्छ। आधुनिक ज्ञान तथा प्रविधिमा हिजोआज वातावरणीय पक्षलाई ध्यान दिएको देखिए तापनि आधुनिक खेतीले वातावरण विगार्नुका साथै समुदायको सामाजिक र राजनीतिक सम्पत्तिहरूलाई कमजोर बनाउँदै लगेको छ।

महिला र जैविक विविधता

जैविक विविधता र समाजमा महिलाको स्थान एक-आपसमा सम्बन्धित छन्। जुन ठाउँमा जैविक विविधतालाई महत्व दिइन्छ त्यहाँ महिलाको भूमिका र स्तर पनि राम्रो हुन्छ। यसकारणले पनि होला कतिपय रैथाने समुदायमा महिलाको स्थिति सापेक्षिक रूपमा राम्रो देखिन्छ। त्यहाँ उनीहरूले पुरुषसह स्वाभिमान र आत्मसम्मान पाएका हुन्छन्। तर पुरुषप्रधान समाज र पूँजीवादी व्यवस्थामा विविधतालाई केवल आर्थिक दृष्टिकोणबाट मात्र हेरिन्छ। यस्तो समाजमा महिलाले आर्थिक निर्णय र अर्थ उपार्जनमा कम भूमिका निभाउने भएकाले महिलाको अस्तित्व राम्रोसँग स्वीकार गरिँदैन। विविधतालाई आत्मसात् र सम्मान नगरीकन आर्थिक फाइदाको रूपमा हेर्ने प्रचलनले गर्दा यस्तो भएको देखिन्छ। यसकारण हरित क्रान्ति सफल भएका ठाउँ (जस्तै भारतको पञ्जाव, हरियाणा)मा पुरुषको तुलनामा महिलाको सङ्घा क्रमशः घटिरहेको छ। महिला भ्रूण-हत्याको समस्या यस्तै ठाउँमा चर्केर गएको छ। पहिला महिलाहरू आफ्नो ठाउँको जैविक विविधताको ज्ञाता तथा अन्य परम्परागत ज्ञान/सीपमा निपुण हुन्थे। यसकारण उनीहरूको आर्थिक महत्व थियो। तर विविधतामा जोड नदिने नयाँ एकाङ्गी प्रविधि (monoculture) ले महिलाको ज्ञान/सीप र जैविक विविधता पनि नष्ट गरिदियो। यसबाट महिलाको आर्थिक महत्व कम भयो र उनीहरूको आवश्यकता कम हुँदै गयो।

अहिले जैविक विविधताले पश्चिम र धनी देशहरूबाट पाएको महत्व पनि आर्थिक लाभको हिसाबले हो, न कि विविधतालाई आत्मसात् गर्ने र महत्व दिने अभिप्रायले। यस्तो प्रवृत्तिले जैविक विविधताको दिगो संरक्षण हुँदैन। यसको छाप समाजमा पनि पर्दछ। समाजमा रहेको विविधतालाई पनि आत्मसात् र विविधताको दृष्टिबाट नहेरेसम्म महिला, अल्पसङ्ख्यक, गरिव व्यक्ति/समुदायको अस्तित्व र

आत्मसम्मानको कदर हुँदैन । यसले गर्दा समाजभित्रै र समाज तथा प्रकृतिको सम्बन्धमा सन्तुलन एवं सौहार्दता प्राप्त गर्न गाह्रो हुन्छ ।

व्यापार उदारीकरण र विश्वव्यापार सङ्गठनले पार्ने प्रभाव

व्यापार उदारीकरण भन्नाले साधारणतया निजीकरण, कृषिको अनियन्त्रण तथा विदेशी लगानीलाई प्रोत्साहन गर्ने बुझाउँछ । निजी क्षेत्रको भूमिका वृद्धि गरी बजारबाटै सम्पूर्ण कुराहरू ठीक हुन्छन् भन्ने मान्यता यसमा राखिन्छ र राज्यको भूमिका न्यून गरिँदै लगिन्छ । नेपालको दीर्घकालीन कृषि कार्यक्रम (Agriculture Perspective Plan - APP) पनि यसै नीतिद्वारा निर्देशित छ । विश्वव्यापार सङ्गठन भन्नाले विश्वको अर्थतन्त्र एकीकरण गर्ने उद्देश्यले स्थापित अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन हो, जसले व्यापारलाई उदारीकरण गर्ने र राष्ट्रिय संरक्षण हटाउने मान्यता राख्दछ । यसलाई साधारणतया विश्वव्यापारिकरणको रूपमा पनि लिइन्छ । विश्वव्यापारिकरणले गर्दा खाद्य सुरक्षा र जीविकोपार्जन सुरक्षासम्बन्धी निम्न समस्याहरू देखिन्छन्:

परनिर्भरतामा वृद्धि हरित क्रान्ति ल्याउने उद्देश्यले विभिन्न रासायनिक मल, कीटनाशक औषधी, उन्नत बीउ आदिको प्रयोग बढाउँदा कृषि क्षेत्र कृषकहरूको क्षमता र नियन्त्रणभन्दा बाहिर गैरहेको छ । कृषकहरू यस प्रक्रियाबाट दोहोरो मारमा परेका छन् । एकातिर परम्परागत खेती संस्कृतिमा ह्रास आएको छ भने अर्कोतर्फ हरित क्रान्तिमा प्रयोग हुने सामग्रीको प्रयोगले बाह्य बजारमा निर्भरता बढेको छ । यसको बावजुद पनि उत्पादन उल्लेखनीय हिसाबमा बढाउन सकिएको छैन भने जमिनको उत्पादकत्व पनि घटेको छ । आधुनिक प्रविधि र सामग्रीको प्रयोगबाट हुने समस्याहरू हटाउन र नयाँ प्रविधिको क्रमिक विकास गर्ने आन्तरिक क्षमता नभएको कारण नेपाली कृषकहरूको निर्भरता विदेशी बजारमा बढ्दै गएको छ । साथै उत्पादित खाद्यान्नमा अस्वस्थ अंशहरू पनि बढिरहेका छन् । विश्व व्यापार सङ्गठनका विभिन्न शर्तहरूले गर्दा अनुसन्धानमा स्वत्व अधिकार (patent right) प्रदान गर्दा गरिब देशहरूको परनिर्भरता बढ्ने छ (हान्सेन सन् १९९९) । साथै केही वैज्ञानिक अनुसन्धानले गर्दा वर्णशङ्कर बीउ (hybrid seeds) र आनुवंशिक परिवर्तन प्रविधिले पुनः बीउ उत्पादन गर्न सकिँदैन) गर्दा परनिर्भरता एकदमै बढेको छ तर स्थानीय स्रोत साधन (जस्तै बीउ, जैविक स्रोत, विविधता) नष्ट भएको छ (राफी सन् १९९८) ।

खाद्य प्रणालीमा जटिलता र यसले सृजना गर्ने समस्या विश्वव्यापारिकरण (जसले स्वतन्त्र व्यापारमा विश्वास राख्दछ) ले गर्दा खाद्य प्रणाली (food system) एकदमै जटिल भएको छ । खाद्यान्नको उत्पादनदेखि उपभोक्तासम्म पुग्ने क्रममा धेरै व्यक्ति तथा संस्थाहरू संलग्न हुने, धेरै समय लाग्ने, खाद्यान्नको अस्तित्व नै नष्ट हुनसक्ने तथा खाद्यपदार्थ अस्वस्थकर हुनसक्छ । किनभने खाद्यान्न यस जटिल प्रणालीमा उपभोक्तासम्म पुग्न समय लाग्ने हुँदा लामो समयसम्म खाद्यान्न सुरक्षित राख्न विभिन्न रासायनिक पदार्थको प्रयोग गर्नुपर्छ ।

स्थानीय उत्पादन प्रणालीमा ह्रास र वातावरण विनाश स्थानीय ज्ञान र सीपको भरमा हुने खेती प्रणालीमा स्थानीय स्रोतहरूको दीर्घकालीन संरक्षण र सदुपयोग हुनुका साथै स्थानीय सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य/मान्यताअनुरूप सञ्चालन हुन्छ । विश्वव्यापीकरणले गर्दा यो खेती प्रणाली तथा त्यसअनुरूपको खाद्य प्रणाली नष्ट हुँदै गएको छ । स्थानीय खेती प्रणाली र सामाजिक-सांस्कृतिक बनावटमा आएको परिवर्तनबाट स्थानीय जैविक विविधतामा ह्रास आएको छ । यसको कारण सांस्कृतिक विविधता र जैविक विविधता एक आपसमा सम्बन्धित भएकोले हो । तसर्थ विश्वव्यापीकरणले सांस्कृतिक र जैविक विविधतामा ह्रास ल्याएको छ । त्यस्तै खेतीपातीमा भएको अन्धाधुन्ध आधुनिकीकरणले स्थानीय स्रोत साधनसँग मेल खाने मौलिक ज्ञान/सीप तथा प्रविधि नष्ट हुँदै वातावरणमा समेत ह्रास आएको छ । बढी मुनाफा हुने हिसाबबाट केही वाली र केही उन्नत जातहरूको खेतीमा जोड दिँदा एकल खेती (monoculture) बढेको छ जुन दीर्घकालीन रूपमा दिगो हुन सक्दैन (शिवा सन् १९९१, बल्फ सन् १९८६) ।

विश्वव्यापीकरणले गर्दा स्थानीय खाद्य प्रणालीको ह्रास आएकोबारे अधि नै चर्चा गरियो । यसले विकासशील देशहरूको स्थानीय उत्पादन प्रणाली र खाद्य प्रणालीसँग मेल खाँदै आएको परम्परागत खाद्य संस्कृतिमा ठूलो नकारात्मक प्रभाव पारेको छ । बढ्दो प्रचार प्रसार र पश्चिमी सभ्यताको नक्कल गर्ने प्रवृत्ति खाद्य क्षेत्रमा पनि देखापरेको छ । नचाहिँँदा विज्ञापनले गर्दा जनमानसमा पश्चिमी सभ्यता र खाद्य संस्कृतिको प्रभाव परेको छ । यसका विभिन्न रूपमध्ये नेपाली समाजमा उद्योगमा प्रशोधन भएका विकासे खानाहरू (जस्तै चाउचाउ, बिस्कुट)को प्रभाव बढ्नु एउटा उदाहरण हो । यस्ता खानाहरू साधारणतया बढी प्रशोधन भएका, मूल्यको हिसाबमा कम पौष्टिक तत्व भएका, रासायनिक तत्व बढी मिसिएका तथा ताजा नभएका हुन्छन् । कतिपय गाउँघरका कृषकहरूले आफूले उत्पादन गरेको दूध, ताजा तरकारी तथा अन्य उत्पादनहरू सस्तोमा विक्री गरी पाएको आम्दानी चिया, बिस्कुट, चाउचाउ आदिमा खर्च गर्दछन् । यस्तो देखासिकीबाट विशेषगरी बढी आम्दानी हुने परिवारको स्वास्थ्यस्थिति विग्रिएको देखिएको छ । पैसा भएको कारणबाट यस्ता परिवारका केटाकेटीले घरमा तयार गरिएको खाद्यपदार्थ उपभोग नगरी बजारमा तयार गरिएका खानेकुराहरू उपभोग गर्दा यो समस्या (कुपोषण) बढ्न जान्छ । तयारी खानेकुरा नै खरिद गरेर उपभोग गर्ने प्रचलन शहरीकरणको साधारण प्रभाव हो । तर खाद्यान्नको गुणस्तर कायम गर्न सरकारले विभिन्न कडा नियम कानूनहरू व्यवहारमा ल्याउनु पर्छ र यो सार्वजनिक सरोकारको विषयलाई बजारको नियममा छोड्नु हुँदैन । तर विकासशील देशहरूमा खाद्यपदार्थमा गुणस्तर कायम राख्ने प्रचलन पनि छैन । यसबाट बजारमा उपलब्ध खाद्यपदार्थमा धेरै मिसावट हुन्छ र अस्वस्थकर हुन्छन् । **बजारको असफलता र यसबाट साना कृषकमा पर्ने प्रभाव** अहिले आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी निकासीयोग्य वस्तुको उत्पादनमा बढी जोड दिने र नगद आम्दानी

बढाउने कृषि प्रणालीले प्रोत्साहन पाइरहेको छ । सरकारी संरचना, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग निकाय, ऋण दिने संस्था सबैले यस्तै कृषि प्रणालीमा जोड दिइरहेका छन् । यो प्रयासको फलस्वरूप उत्पादन प्रकृया पनि जारी छ । तर कतिपय अवस्थामा बजारको असफलताले मूल्य घट्न जाँदा ठूला र धनी देशले आफ्ना किसानलाई (छुट दिएर) निकासी गर्न लगाउछन् । साना किसानहरू स्वार्थी व्यापारिक जालोमा पस्न नसक्नाले आफ्ना उत्पादन बिक्री गर्न सक्दैनन् र ऋण तिर्न नसकेर सङ्कटमा पर्छन् । केही ठाउँमा यसरी पीडित भएका किसानहरूले आत्महत्या पनि गरेका छन् । यसकारण खाद्य सुरक्षामा आधारित कृषि प्रणाली नै साना तथा गरिब कृषक र गरिब देशहरूलाई उपयुक्त हुन्छ । यस्तो कृषि प्रणालीमा स्थानीय ज्ञान/सीप र साधनको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । **न्यायसङ्गत व्यापारिक कारोबार (Fair Terms of Trade) नहुनु** विकासशील देश तथा क्षेत्रहरूबाट निर्यात हुने कतिपय वस्तुहरूको मूल्य निर्धारण गर्ने प्रक्रिया न्यायसङ्गत छैन । त्यस्ता ठाउँहरूबाट निर्यात हुने वस्तुहरूको उत्पादन प्रकृतिसँग सीधै सम्बन्धित हुन्छ । तर यस्ता वस्तुको मूल्यमा प्राकृतिक खर्च (nature's cost) को हिसाब-किताब नभई केवल ज्याला मजदुरीलाई मात्र ध्यानमा दिएर मूल्य निर्धारण गरिन्छ । कुनै पनि प्राकृतिक जीवित वस्तु (जस्तै जडीबुटी, काठ, आदि) जमिनबाट भिक्दा यसलाई पुनः उत्पादन गर्न र जैविक विविधताको ह्रासलाई परिपूर्ति गर्न प्रकृतिलाई धेरै खर्च लाग्छ । यो खर्च मूल्य निर्धारणमा समावेश नहुँदा विकासशील देशको वातावरणमा धेरै ह्रास आउँछ र यस्ता वस्तुको उत्पादनमा क्रमशः कमी हुँदै जान्छ ।

शहरीकरण र खाद्य असुरक्षा शहरीकरण बढ्नुका मुख्य कारणहरूमध्ये एउटा विश्वव्यापीकरण पनि हो । बजारको महत्व बढ्नाले र आर्थिक क्रियाकलापहरू शहरमा केन्द्रित हुनाले ग्रामीण क्षेत्रबाट शहरमा बसाइ सरेने प्रक्रिया बढ्दै गएको छ । निजी सहभागितामा जोड दिने नीतिले गर्दा पनि शैक्षिक र स्वास्थ्यसम्बन्धी सुविधाहरू शहरमै केन्द्रित भए र ग्रामीण क्षेत्रका धनी व्यक्तिहरू शहरमै बसाइ सरे । बढ्दो शहरीकरणले खाद्य प्रणालीमा जटिलता ल्याई खाद्य असुरक्षा बढाएको छ । अव्यवस्थित शहरमा यातायातको असुविधा हुने, सस्तो बजार टाढा हुने, ढुवानीमै खाद्यान्नको चुहावट हुने, धेरै व्यापारिक संस्थाहरू संलग्न हुने, खाद्यान्न पाइने ठाउँ फोहर र अस्वस्थकर हुने, सडकमा तयार गरिएको खानाको उपभोग बढ्ने, शुद्ध खानेपानीको अभाव बढ्ने, आदि कारणबाट खाद्य असुरक्षा बढेको छ । सरकारको खुला व्यापार र संरचना सुधारको नीति (structural adjustment policy) ले गर्दा शहरका निम्न आय वर्गका व्यक्तिको रोजगारी कटौती भएको छ तथा खाद्य सुरक्षामा दिइने सहूलियतहरू हटाइएको छ । यस नीतिले गर्दा सरकारको सामाजिक, स्वास्थ्य, शिक्षा तथा प्रदूषण घटाउने काममा लगानी कम हुँदै गएको छ । यी क्षेत्रहरूमा निजी स्रोतको भूमिका बढ्दै गएबाट यी सेवाहरू भन्नु महँगो हुँदै गएका छन् । यसले गर्दा खाद्य सुरक्षाको स्थिति बिग्रँदै गएको छ ।

कृषिमा महिलाकरण उदारीकरण र शहरीकरणको प्रभावले साना तथा मझौला उद्योगहरू स्थापना हुनाले रोजगारीका अवसर पनि बढ्छन्। फलस्वरूप मानिसहरू, खासगरी पुरुषहरू, गैरकृषि काममा संलग्न हुन शहर तथा विदेश जाने रुचि पनि बढ्न पुग्छ। गैरकृषि पेशाले मानिसहरूमा बढी आर्थिक फाइदा तथा सामाजिक इज्जत दिने सोचाइ व्यापक भएको छ। त्यसैले कृषि क्षेत्रलाई अहिले तुच्छ पेशाको रूपमा लिइएको छ। अन्यत्र काम नपाएमा मात्र मानिसहरू खेती गर्न तयार हुन्छन्। यसकारण नेपाललगायत अन्य विकासशील देशमा खेती परिवारका महिला तथा बूढाबूढीको जिम्मामा जान थालेको छ। महिलाले खेतीपातीलगायत घरधन्दाको धेरै अंश धान्नुपर्ने पुरानो स्थिति हुँदाहुँदै पुरुषको गैरकृषि कार्यप्रतिको आकर्षणले महिलामा कामको बोझ निकै बढाएको छ। यसले गर्दा महिलाहरू घरका अन्य काम जस्तै सरसफाइ, केटाकेटीको स्याहार, खाना बनाउने काममा आवश्यक ध्यान दिन नसक्ने अवस्थामा पुग्छन्। यसबाट परिवारको खाद्य सुरक्षा पनि नराम्ररी प्रभावित हुनपुग्छ। घरधन्दा र खेतीपातीको कामको बोझले गर्दा पनि महिलाहरू सामाजिक तथा राजनीतिक कार्यक्रममा सहभागी हुने मौका कम पाउँछन्। महिलाहरूको परम्परादेखि नै घरभित्रको खाद्यसुरक्षामा ठूलो भूमिका हुने भए पनि यो जिम्मा राम्रोसँग बहन गर्न उनीहरूलाई गाह्रो परिरहेको छ। महिलाहरूको मुख्य स्रोत भनेको उनीहरूको समय, मौलिक स्थानीय ज्ञान र सीप नै हो। विश्वव्यापीकरणले गर्दा उनीहरूमा बढेको कामको बोझ र बदलिँदो परिस्थितिमा आफूसँग रहेको परम्परागत ज्ञान र सीप पनि असान्दर्भिक ठानिने सोचाइले त्यो मौलिक ज्ञान र सीप पनि नष्ट हुने सम्भावना बढेको छ (शिवा सन् १९९१, अख्तर सन् १९९९)।

स्थानीय ज्ञान/सीप तथा जैविक विविधतासम्बन्धी केही भ्रान्तिहरू

- परम्परागत ज्ञान/सीपले मानव समाजलाई पछाडि धकेल्छ।
- परम्परागत ज्ञान/सीपमा अन्वेषण/विकास सम्भव छैन।
- परम्परागत ज्ञान/प्रविधिले बढ्दो जनसङ्ख्यालाई पुग्ने उत्पादन दिन सक्दैन।
- परम्परागत प्रविधि र आधुनिक प्रविधि एक-आपसमा नमिल्ने दुई भिन्न पक्ष हुन्।

वास्तवमा परम्परागत ज्ञान/सीप/प्रविधिको विकास निरन्तर भइरहेको छ। जसले गर्दा यो दिगो पनि छ। स्थानको विशेषताअनुसार विकास हुँदै आउने परम्परागत ज्ञान/सीप/प्रविधिलाई आधुनिक प्रविधिको आधार बनाउन सकेमात्र समाजमा पर्ने आधुनिक प्रविधिका नराम्रा असरहरू कम हुन्छन्। पहाडी क्षेत्रलाई नै हेर्ने हो भने पहाडको विशेषता -जस्तै विविधता, सीमान्तपन (marginal) अनुसार त्यहाँको परम्परागत ज्ञान/सीप र संस्कृतिको विकास भएको हुन्छ। यस्ता ज्ञान/सीपलाई आधार मानी विकास गरेको प्रविधिले नै त्यस क्षेत्रका विशेषतालाई ध्यान दिन्छ र ठाउँअनुकूल हुन्छ।

परम्परागत ज्ञान/सीपमा अनौपचारिक अन्वेषण/अनुसन्धान हुने भए पनि औपचारिक अनुसन्धानहरू कम भएका छन् । यो क्षेत्रको अनुसन्धानमा लगानी गरेमा उत्पादन बढाउन र बहूदो जनसङ्ख्यालाई पुग्ने खाद्यान्न उत्पादन गर्न सकिने सम्भावनाहरू पनि छन् । हुन त संसारमा खाद्यान्न नभएर मात्र खाद्य-असुरक्षा भएको होइन । अहिले खाद्यान्न पर्याप्त छ तर वितरण प्रणालीको अभाव र राजनीतिक समस्याले गर्दा मात्र खाद्य-असुरक्षाको स्थिति पैदा भएको हो । विकसित देश र विकासशील देशका धनी वर्गले आफ्नो खाने संस्कृति र चलनमा परिवर्तन गर्ने हो भने खाद्य असुरक्षाको समस्या कदापि हुँदैन ।

परम्परागत ज्ञान/सीप र जैविक चोरी

हाल विश्वमा भइरहेका धेरैजसो अन्वेषण (खासगरी कृषि र औषधीसँग सम्बन्धित) परम्परागत ज्ञानका आधारमा र स्थानीय क्षेत्रको जैविक स्रोत प्रयोग गरेर भएका छन् । तर त्यस्तो ज्ञान तथा स्रोतको मालिक-स्थानीय-समुदाय फाइदाबाट वञ्चित गरिएका छन् । रैथाने समुदाय, आदिवासी समुदाय र कम विकसित क्षेत्रमा भएका ज्ञान र जैविक स्रोतलाई प्रयोग गरेर नयाँ अन्वेषण गरिन्छ । तैपनि परम्परागत ज्ञान/सीपलाई वैज्ञानिक अनुसन्धानको रूपमा लिइँदैन । यस्ता ज्ञानको प्रयोग गरेर ठूलाठूला कम्पनीले धेरै फाइदा लिइरहेका छन् । उदाहरणका लागि सन् २००० मा करिब ३० अर्ब अमेरिकी डलरको हर्बल औषधी (जडीबुटी)को व्यापार भएको छ र ५००-८०० अर्ब अमेरिकन डलरको आनुवंशिक परिवर्तन गरेका सामग्रीको व्यापार भएको छ । हर्बल औषधी बनाउने ज्ञान र नयाँ वस्तु उत्पादन गर्ने आनुवंशिक स्रोत रैथाने/आदिवासी समुदाय र गरिब देशहरू नै हुन् । तर यसबाट ती देशहरूले कुनै फाइदा लिन सकेका छैनन् । तसर्थ गरिब देश तथा समुदायबाट जैविक चोरी क्रमशः बढदै छ ।

अहिले जैविक चोरी बचाउन प्रत्येक देशले जैविक विविधताको लगत तयार गरेर त्यसअनुसार आफ्ना मौलिक वस्तु चोरी भएमा विश्व व्यापार सङ्गठनमा उजुरी दिन सकिने प्रावधान छ । तर नेपालजस्तो देशलाई यस्तो लगत तयार पार्न गाह्रो र रक्नभट्टिलो हुन्छ । यस्तो लगत तयार पारे पनि र स्वत्वको व्यवस्थाले आफ्नो मौलिक अन्वेषणलाई संरक्षण गर्ने भए पनि परम्परागत ज्ञान/सीपको संरक्षण हुन सक्दैन, किनभने:

- परम्परागत ज्ञान समुदायको स्वामित्वमा हुन्छ र यसमा सार्वजनिक पहुँच हुन्छ । यस्तो ज्ञानको व्यक्तिगत अन्वेषक पत्ता लगाउन गाह्रो छ ।
- कतिपय संस्कृति वा चलनमा बालीनालीका जातजातिहरूको निजी स्वामित्व स्वीकार्य हुँदैन ।
- परम्परागत ज्ञान धेरै पहिलेदेखि जम्मा हुँदै र माभिँदै आएको ज्ञान भएकोले यसमा भएका नयाँपन र यो प्राप्त गर्ने तरिकाहरू प्रष्टसँग भन्न सकिँदैन ।

- स्वत्वको लागि निवेदन दिन, स्वत्व अधिकार हनन् भएको अवस्थामा पुनः प्राप्त गर्न र आफ्नो स्वत्व संरक्षण गर्न एकदमै महँगो हुन्छ। यसकारण परम्परागत ज्ञान/सीपलाई स्वत्वबाट संरक्षण र विकास गर्न गाह्रो छ।

निष्कर्ष

स्थानीय संस्कृतिमा अन्तरनिहित तथा त्यहाँको वातावरणमा स्थापित परम्परागत ज्ञान र सीपको स्वामित्व सार्वजनिक हुने भएकोले र यसबाट खाद्य सुरक्षा तथा जीविकोपार्जन सुरक्षामा समेत सहयोग पुग्ने भएकोले यस्तो ज्ञान, सीप र प्रविधिको संरक्षण गर्नु जरुरी छ। सांस्कृतिक विविधता र जैविक विविधता एक-आपसमा अन्तरसम्बन्धित राख्न पनि परम्परागत सीप र ज्ञानको भूमिका आवश्यक पर्दछ। यही सीप र ज्ञानले गर्दा मानव समुदाय आफ्नो वातावरणसँग दिगो सम्बन्ध कायम गरी बाँच्न सफल भएको छ। यसकारण परम्परागत ज्ञान र सीपले जैविक विविधता संरक्षण गर्न र जैविक विविधताले खाद्य सुरक्षा र जीविकोपार्जन सुरक्षा प्रदान गर्न सहयोग गर्छ। तर अहिलेको विश्वव्यापीकरण (व्यापार उदारीकरण, निजीकरण र विश्वव्यापार सङ्गठन)ले गर्दा जैविक विविधता नष्ट भैरहेको छ। विश्वको अर्थतन्त्र केही कम्पनी तथा व्यक्तिको हातमा गएको छ र गरिब देशका कृषकहरू उनीहरूसँग पूर्ण निर्भर हुनुपरेको छ। यो निर्भरताको मुख्य कारण जैविक विविधता नष्ट हुनु पनि हो। कृषकहरू अहिले ज्ञान र सीपदेखि जीविकोपार्जनको लागि पनि बजारमा निर्भर हुनुपरेको छ। तर बजारको उतार चढाव र असफलताबाट बच्ने क्षमता स्थानीय किसानहरूसँग नभएकोले उनीहरूको जीविकोपार्जन सङ्कटमा परेको देखिएको छ। ♦